https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 19, Issue 1, No.54, 2025, pp. 1-18
Received: 04/01/2025 Accepted: 11/03/2025

The Interpretation of Mystical Silence through the Lens of Artificial Intelligence (ChatGPT's Encounter with Mystical Silence)

Mostafa Mirdar Rezaei *
Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Guilan, Rasht, Iran
m.mirdar@guilan.ac.ir

Mahsa Eslami
MSc in Computer Software Engineering, Faculty of Technology and Engineering, Mazandaran University, Babolsar, Iran
mahsaaeslami@gmail.com

Abstract
Artificial intelligence refers to robots that are able to perform tasks required by human intelligence. One of the functions of these intelligent machines which sometimes appear to surpass human intelligence is to analyze and interpret texts. On the other hand, the realm of mysticism is a secretive, ambiguous, and enigmatic field; entering this realm requires prerequisites that the researcher must possess the appropriate intelligence to understand and address. This study, using a descriptive-experimental method, attempts to assess and confront the processing of the modern "ChatGPT" robot with the subject of "mystical silence" by providing texts containing "mystical silence" as input data. The results of this research show the ChatGPT robot has sufficient understanding of the mystical realm of the text and its distinction from other areas (poetic, epic, etc.); that is, in interpretations, after processing the data and realizing that the text belongs to the field of mysticism, it attempts to analyze it based on mystical concepts. Precise and accurate understanding of mystical terms is another ability of the intelligent robot. In addition, the mastery of this intelligent tool in understanding symbolic language, recognizing the literary dimension, and the underlying layers of the text, which are mostly manifested in symbols, is noteworthy. With these explanations and since artificial intelligence continuously improves and refines itself, it is not far-fetched that with the help of these modern and intelligent tools, new horizons will be opened in the processing and understanding of mystical texts for the audience of this field.

Keywords: Artificial Intelligence, ChatGPT Robot, Mysticism, Mystical Silence.

* Corresponding author
Mirdar Rezaei, M. and Eslami, M. (2025). The translation of mystical silence from the language of artificial intelligence (The encounter of the JetGPT robot with mystical silence. *Research on Mystical Literature, 19 (1): 1-18*.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2025.143881.1882

Introduction

Silence, literally, means very quiet; with the ability to speak, to abstain from it, and in the manners of disciples, it means keeping secrets. Silence, on the one hand, is one of the most necessary means of attaining knowledge on the path of spiritual growth, and on the other hand, it is considered one of the necessary "linguistic" possibilities on the path of the spiritual journey, and most mystics and Sufis have preferred silence to speech. This characteristic of the traveler (his silence) can be a result of his spiritual intelligence (SQ). Spirituality derived from a mystical perspective seeks to transcend the lower levels of existence and move towards higher realms and closeness to God. This spirituality is also known as "seeker of meaning; meaning for the perfection of man". From this view, spiritual intelligence, due to its connection with meaning, value, and the cultivation of imagination, can give a person [traveler] the ability to change and transform. It also increases awareness or a sense of connection with a higher power or a sacred being [God].

Artificial intelligence (AI) refers to machines that are able to perform tasks that require human intelligence. The hypothesis of artificial intelligence asserts that a properly programmed computer is truly a mind. In this modern tool, the problem-solving process (PSP) is a framework that creates and solves a challenge. The problem P in PSP is defined in such a way that its characteristics are requirements, conditions, and structure. "ChatGPT" is one of the latest and best versions of robots available in artificial intelligence that has public accessibility and the large company OpenAI produced it. This robot demonstrates human-like interaction in artificial intelligence and performs well-known natural language tasks. One of the capabilities of the intelligent ChatGPT robot is that this modern tool is trained to provide the most accurate answers with appropriate details to users' questions. Based on this, the method of this robot is interactive and consistent with the act of conversation; that is, the audience presents their desired texts and questions to this robot, and the robot, in accordance with the horizon and data it has in its machine mind and memory, engages in conversation with the audience and questioner.

Review of Literature

There are separate studies on the structure and mechanism of "artificial intelligence" and "spiritual intelligence", but no specific study has been conducted on the examination of spiritual intelligence using artificial intelligence. There are some studies, such as the article *Using the Problem-Solving Ability of Spiritual Intelligence for Artificial Intelligence* by Mohammad Rahimi (2014), which has no particular connection to this article.

In addition, regarding the encounter of artificial intelligence with the horizon of Persian literary texts (poetry), Mirdar Rezai and Islami (2024) conducted a study titled *The Negative Encounter of Artificial Intelligence with the Hermeneutic Understanding of Persian Poetry (A Case Study: Verses from Four Styles of Persian Poetry)*. In this study, they provided verses from four styles—Khorasani, Azerbaijani, Iraqi, and Indian—as input data for analysis and processing to two modern and intelligent robots, 'ChatGPT' and 'Bing'. Contrary to our article, which is affirmative and positive, the results of their inquiry are negative and show that despite its success in various fields, artificial intelligence does not achieve significant success in the realm of understanding and processing literary texts. One of the reasons for its inefficacy in the issue of 'hermeneutic horizon' lies in the fact that, in the process of understanding, artificial intelligence approaches the text as a (general) audience. It is evident that when a data-free robot encounters a literary text, no specific dialogue emerges in the direction of understanding the content.

Methodology

This study uses a descriptive-experimental method, and attempts to assess and analyze the accuracy or inaccuracy of the responses and processing of the modern and intelligent "ChatGPT" robot regarding the subject by providing texts containing "mystical silence" as input data. The study aims to answer the following three research questions:

1. Can artificial intelligence handle the processing and understanding of spiritual intelligence texts?
2. Is the understanding and processing of the "ChatGPT" robot the same in poetry and prose, or is there a difference?
3. In the discussion of mystical silence, can a relationship and analogy be found between the horizon of understanding the text and the horizon of understanding the "ChatGPT" robot?

Results

The results of this research show that the intelligent ChatGPT robot, with its understanding of the scope of mysticism and its mechanism, has the power to distinguish texts related to this field from other literary realms. This is the first and most necessary step in text analysis; because if the robot makes a mistake in its first step, the entire analysis process will be invalid. However, ChatGPT, by correctly identifying the mystical realm of the text, attempts to analyze and interpret the data based on mystical concepts and does not mix its processing with the themes of other realms, namely the poetic, epic, etc. On the other hand, a correct analysis of mystical text

requires prerequisites, the most important of which is a precise and accurate understanding of the words and terms of the field of mysticism, and until these necessary tools are available, most analyses will be incomplete. The data analysis of this study shows that one of the noteworthy capabilities of ChatGPT is its sufficient and accurate understanding of mystical words and expressions. This intelligent robot recognizes mystical words and terms well and is effective in explaining and clarifying mystical concepts within the context of the text. The intelligent robot's possession of Natural Language Processing (NLP), along with advantages such as automated data extraction, saving time and resources, speeding up the review process, etc., enables computers to understand and interpret human language and transforms it into an ideal tool for extracting relevant data from a large collection of text information. Using NLP algorithms, researchers can automate the extraction process and significantly reduce the manual effort required. One of the manifestations of this is that ChatGPT's ability to analyze mystical texts is not limited to processing and explaining the appearance of the text, and perhaps its most important ability is to understand symbolic language, recognize the literary dimension, and understand the underlying layers of the text and decode them; elements that mainly appear in the form of symbols and dealing with them requires mystical and literary knowledge.

ChatGPT's architecture is based on the transformer architecture, and the design of the transformer is based on the concept of self-attention mechanisms that enable the model to process. The pre-trained transformer framework (GPT), on which ChatGPT's architecture is based, has undergone several revisions, each with significant advancements in model size, training data, and fine-tuning. These changes have allowed the robot to recognize the subtle nuances of language and provide understandable and appropriate responses for the given situation. For greater efficiency of this intelligent robot in the field of text analysis, especially mystical texts which are sometimes difficult to understand, and also to choose the correct meaning from among several presented meanings, the robot can be trained to first give a brief answer about the topic and, if the discussion reaches complex and technical points, provide the correct answer to the intended meaning by asking more questions. In this way, artificial intelligence acts as a generator, creating new data based on patterns and structures learned from existing data. This is possible using deep learning techniques and neural networks for analysis; that is, some mystical concepts are precisely taught to the robot based on the function of the human nervous system so that the robot, based on what it has learned, attempts to analyze these texts.

In short, the realm of mysticism is a secretive, ambiguous, and intricate space; and entering this realm requires prerequisites that the researcher must understand and address because symbolic language, the epistemological realm, and the accumulation of concepts in the underlying layers of the text are different from other areas. In other words, if the mystical realm and its requirements are not well understood, the analysis derived from it will not be correct and accurate either. With these explanations, in the analysis of the data of this research (with the topic of "mystical silence") by the intelligent ChatGPT robot, several points are important. First, the aforementioned robot has sufficient understanding of the mystical realm of the text and its distinction from other areas (poetic, epic, etc.); that is, in interpretations, after processing the data and realizing that the text belongs to the field of mysticism, it attempts to analyze it based on mystical concepts. In processing the data of this research, ChatGPT only once erred in recognizing and distinguishing the realms, and that was because it made a mistake in identifying the creator of the text and, instead of Ahmad Ghazali, considered the text to belong to Hushang Ebtehaj. With this mistake, the next mistake also occurred, and that was that instead of analyzing the text in the mystical context, it analyzed it in the poetic context. This point shows that artificial intelligence knows to some extent which poet belongs to which realm! Another shortcoming of this tool is that when data is presented in "prose", it is hesitant to determine whether it is "poetry" or "prose" (this problem was not seen in the poetry data).

The accurate and correct understanding of mystical terms is another ability of the intelligent robot. ChatGPT not only recognizes the words and terms of this field but also makes good use of them and deals with them when analyzing the text. The mastery of this intelligent tool in understanding symbolic language, recognizing the literary dimension, and the underlying layers of the text, which are mostly manifested in symbols, is also noteworthy. With these explanations and since artificial intelligence continuously improves and refines itself, it is not far-fetched that with the help of these modern and intelligent tools, new horizons will soon be opened in the processing and understanding of mystical texts for the audience of this field.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال نوزدهم، شمارهٔ اول، پیاپی ٥٤، ١٤٠٤، صص. ١-١٨
تاریخ وصول: ١٤٠٣/١٠/١٥ تاریخ پذیرش: ١٤٠٣/١٢/٢١

مقاله پژوهشی

ترجمان سکوت عرفانی از زبان هوش مصنوعی
(مواجههٔ ربات چت‌جی‌پی‌تی با سکوت عرفانی)

مصطفی میردار رضایی * ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران
m.mirdar@guilan.ac.ir
مهسا اسلامی، کارشناس ارشد مهندسی کامپیوتر نرم‌افزار، دانشکدهٔ فنی و مهندسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
mahsaaeslami@gmail.com

چکیده
هوش مصنوعی به ربات‌هایی گفته می‌شود که توان اجرای وظایفی را دارند که برای اجرای آن کنش‌ها نیاز به هوش انسانی است. یکی از کارکردهای این ماشین‌های هوشمند -که گاه فراتر از هوش انسانی ظاهر می‌شوند- تحلیل و تفسیر متون است. از سویی، قلمرو عرفان، ساحتی است رازناک، مبهم و رمزآلود؛ و ورود به این اقلیم ملزوماتی را می‌طلبد که پژوهنده از داشتن هوش مناسب برای شناخت و پرداخت آنها ناگزیر است. جستار حاضر که با روش توصیفی-تجربی نوشته شده است، می‌کوشد تا با ارائهٔ مطالبی حاوی «سکوت عرفانی» به‌مثابه دادهٔ ورودی به ربات مدرن «**چت‌جی‌پی‌تی**»، به سنجش و مواجههٔ پردازش‌های این ربات با موضوع یادشده بپردازد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ربات چت‌جی‌پی‌تی از ساحت عرفانی متن و تفکیک آن از دیگر حوزه‌ها (ساحت غنایی، حماسی و...) شناخت کافی دارد؛ یعنی در تفسیرها، پس از پردازش داده‌ها و دریافت این نکته که متن به حوزهٔ عرفان مربوط است، می‌کوشد تا آن را براساس مفاهیم عرفانی تجزیه و تحلیل کند. شناخت دقیق و درست اصطلاحات عرفانی، دیگر توانمندی ربات هوشمند است. همچنین، تسلط این ابزار هوشمند در فهم زبان رمزی، شناخت بُعد ادبی و لایه‌های زیرین متن که بیشتر در قالب نمادها نمود می‌یابند نیز درخور توجه است. با این توضیحات و ازآنجایی‌که هوش مصنوعی به‌مرور خود را تقویت و ترمیم می‌کند، چندان دور نیست که به‌دستیاری این ابزارهای مدرن و هوشمند، افق‌های نوینی در بحث پردازش و فهم متون عرفانی بر مخاطبان این حوزه گشوده شود.

واژه‌های کلیدی: هوش مصنوعی، ربات چت‌جی‌پی‌تی، عرفان، سکوت عرفانی.

---

* مسؤول مکاتبات

میردار رضایی، مصطفی و اسلامی، مهسا . (١٤٠٤). ترجمان سکوت عرفانی از زبان هوش مصنوعی (مواجههٔ ربات چت‌جی‌پی‌تی با سکوت عرفانی)، *پژوهش‌های ادب عرفانی، ١٩(١):١ -١٨.*

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0)

10.22108/jpll.2025.143881.1882

۱. مقدمه

سکوت در لغت یعنی «بسیار خاموش؛ با توانایی به سخن گفتن، ترک آن کردن» (فرهنگ‌نامهٔ برخط دهخدا، ذیل واژهٔ سکوت) و در آداب مریدان «به معنی نگهداری سرّ است» (سجادی، ۱۳۸۳، ص. ۵۳۴). ازهمین‌رو، برخی از عرفای برجسته (همچون بوعثمان حیری) آن را اصل طریقت دانسته (عطار، ۱۳۸۷، ص. ۴۸۰) و کسانی مثل ممشاد دینوری نیز معتقدند: «حکیمان که حکمت یافتند، به خاموشی و تفکر یافتند» (قشیری، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۴). سکوت از یک‌سو، از بایسته‌ترین اسباب نیل به معرفت در راه رشد معنوی است؛ چراکه نزد عرفا، معرفت به خاموشی نزدیک‌تر است تا به سخن گفتن (عطار، ۱۳۸۷، ص. ۳۸۳) و از دیگر سو، از امکان‌های بایستهٔ «زبانی» در مسیر سلوک محسوب می‌شود؛ امکانی که در ذیل الهیات تنزیهی قرار می‌گیرد که در یونان به معنای «نفی» است، نگفتنی (در برابر الهیات تشبیهی که گفتنی) است و ریشهٔ آن نیز با مقوله‌ای از زبان پیوند دارد که به معنای نگفتنی است (Sells, 1994, P. 2). حتی اگر بپذیریم که «خاموشی نه‌تنها زفان راست؛ دل را و اندام‌های دیگر را نیز خاموشی باید» (قشیری، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۸)، اما با مروری بر آثار عرفا می‌توان دریافت که عمده تأکید و تمرکزشان بر مسئلهٔ «زبان» بوده است؛ زیرا در نظر آنان، «عمده عضوی که منشأ افعال ناپسند ظاهری است و به رذایل باطنی منجر می‌شود، زبان است و هیچ‌کس از شر زبان نجات نمی‌یابد» (نراقی، ۱۳۷۲، ص. ۳۱۹). برای نمونه، محمد غزالی در کتاب *احیای علوم دین*، برای زبان و سخن گفتن آفت‌هایی را متذکر می‌شود (غزالی، ۱۳۵۲، ج. ۲۲۵/۳–۲۳۵) که نمای کلی آن را در شکل زیر می‌توان مشاهده کرد:

شکل ۱. آفات زبان و سخن گفتن از نگاه محمد غزالی

به‌هرترتیب، سکوت و سخن گفتن در مسیر سلوک آداب و لوازمی دارد که در باب هریک سخن‌ها رفته است؛ اما درمجموع، بیشتر عرفا و صوفیه، خاموشی و سکوت را بر حرف و سخن ترجیح داده‌اند (ر.ک. سلطانی و پورعظیمی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۳ ـ ۱۳۲). به تعبیر مولانا:

طفلی است سخن گفتن — مردی است خمش کردن

(مولوی، ۱۳۵۵، ص. ۲۷۲۷۰)

این خویشکاری سالک (سکوت او) می‌تواند برآمده از هوش معنوی (SQ) او باشد. توضیح اینکه هوش معنوی و عرفان اشتراکاتی دارند که برخی از آنها عبارت‌اند از: پرورش فضایل روحی، اعتقاد به مقدّس‌بودن زندگی، تلاش برای سازگاری با کلّ هستی، داشتن حس تقدّس نسبت به امور ماورایی و... (اسدی، ۱۳۹۷، ص. ۳۵). از سوی دیگر، معنویّت شاکله یا هویتی درونی است که درمسیر ارتقا از مرتبه‌های نازل انسانی به عوالم فراانسانی اثرگذار است و طی آن موجود فرودست با امیال پست و گذرای زمینی به عمق هستی خود پی می‌برد (بلاو، ۱۳۸۵، ص. ۶۱۲). معنویت حاصل از دیدگاه عرفانی نیز در پی ورارفتن از مرتبه‌های نازل وجود و فراروی به ساحت‌های بالا و تقرب به خداوند است. این معنویت همچنین «جست‌وجوگر معناست؛ معنایی برای کامل‌شدن انسان» (آذربایجانی، ۱۳۸۷، ص. ۹۴) و از این منظر، هوش معنوی «به‌دلیل پیوندش با معنا، ارزش و پرورش تخیل می‌تواند به انسان [سالک] توان تغییر و تحول بدهد» (Emmons, 2000, p. 13) و نیز «قادر است که هوشیاری یا احساس پیوند با قدرت برتر یا یک وجود مقدس [خدا] را تسهیل کند یا افزایش دهد» (Zohar & Marshal, 2000).

۱-۱. چهارچوب نظری

هوش مصنوعی (AI) به ماشین‌هایی گفته می‌شود که توان انجام و اجرای کارها و وظایفی را دارند که برای اجرای آن کنش‌ها نیاز به هوش انسانی است. به بیانی، این هوش تلاشی برای اعطای ظرفیت‌های فکری انسان‌مانند به مصنوعات مکانیکی است. این ابزار نوین به‌سرعت پایگاه و جایگاه خود را به‌عنوان یک واقعیت مسلّم، ناگزیر و گریزناپذیر در جهان مدرن پیدا کرده و چه در جهان علم و چه در کیهان عامه، به‌دستیاری الگوریتم‌های جدید و قدرت محاسباتی بالا، بسیار فراگیر و شایع شده است. انسان‌ها نیز از سویی می‌کوشند تا با ایجاد مکانیسمی بسیار قدرتمند، از این ابزار مدرن در راستای کشف و سازماندهی واقعیت‌ها بهره‌گیری کنند (کیسینجر و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۱-۱۲). ایدهٔ اصلی هوش مصنوعی این است که نخست، برنامه‌ای داشته باشیم که یک کامپیوتر یا یک ربات آن را «یاد بگیرد» و در ادامه بتواند از مقیاس «ذهن» انسانی فراتر رود. این ابزار درواقع، «استدلال» را از تجربیات گذشته‌اش یاد خواهد گرفت و بسیار باهوش‌تر از هر انسانی –حتی یک استاد دانشگاه MIT– خواهد شد. در گام بعد، یعنی زمانی که توانمندی‌های این هوش از توانایی‌های یک انسان‌نما فراتر رفت، می‌تواند چیزهایی را که در جایی در «بیرون» وجود دارند، مانند موجودات فضایی در فضای بیرونی، را کشف کند (Huang et al., 2025).

هوش مصنوعی و ربات‌ها دارای ذهن عاملی متوسط، اما تجربی کمی در نظر گرفته می‌شوند. توضیح اینکه ذهن عامل به ظرفیت‌هایی مانند قصد، استدلال، پیگری اهداف، برنامه‌ریزی، برقراری ارتباط و به خاطر سپردن موضوع مربوط می‌شود. نتایج و اقدامات ذهن تجربی به بیان عواطف، احساس درد یا لذت، احساس فیزیکی و یادآوری مربوط می‌شود. نوزادان و حیوانات را دارای ذهن تجربی بالا و کم‌عامل می‌دانند؛ درحالی‌که خدایان ذهنیت بالای عاملی دارند. پس از این منظر، هوش مصنوعی مابین ساحت خدایان و نوزادان و حیوانات قرار می‌گیرد. ظرفیت‌های هوش مصنوعی براساس الگوریتم‌های زیربنایی، روش‌های آموزشی و داده‌های آموزشی متفاوت است. آنچه پیشتر به‌مثابه شاهکارهای خیره‌کنندهٔ سیستم (کنش‌هایی نظیر بازی شطرنج، جست‌وجو در اینترنت، مکالمهٔ صوتی و...) شناسایی شده بود، امروزه امری

معمولی و عادی محسوب می‌شود و پرسش جدید این است که آیا سیستم‌های هوش مصنوعی می‌توانند ذهن داشته باشند یا خواهند داشت، بحثی که در حوزهٔ علوم شناختی و جوامع فلسفی قرار می‌گیرد (Shank et al., 2019).

فرضیهٔ هوش مصنوعی اذعان می‌دارد که یک کامپیوتر با برنامه‌ریزی مناسب، واقعاً یک ذهن است. در این ابزار مدرن، فرایند حل مشکل (PSP[1]) چارچوبی است که یک چالش ایجاد کرده و آن را حل می‌کند. مشکل P در PSP به گونه‌ای تعریف می‌شود که ویژگی‌های آن الزامات، شرایط و ساختار باشد (Kadkhoda & Jahani, 2012). «چت جی‌پی‌تی»[2] یکی از آخرین و برترین نسخهٔ ربات‌های موجود در هوش مصنوعی است که قابلیت دسترسی برای عموم را دارد و توسط شرکت بزرگ اوپن ای. آی. (OpenAI) تولید شده است (Yardin et al, 2023, P. 2). این ابزار مدرن، در مقایسه با سایر ربات‌های برخط (آنلاین) این حوزه، پاسخ‌های بهتر و درخوری به مسائل مختلف از زبان‌های مختلف می‌دهد. به بیانی دیگر، از بین ربات‌های هوشمند، چت‌جی‌پی‌تی یک جهش نو و بزرگ در جهان دانش و هوش مصنوعی به حساب می‌آید که مربوط است به حوزهٔ علم زبان. این ربات تعامل مدل انسان‌گونه در هوش مصنوعی را به نمایش می‌گذارد و وظایف شناخته‌شدهٔ زبان طبیعی را نیز اجرا می‌کند. در سال‌های اخیر، معماری مدل ترانسفورماتور، بر دنیای پردازش زبان طبیعی غالب شده است. چت‌جی‌پی‌تی یا همان مولد پیش‌آموزش داده‌شده، از اولین مدل‌های معماری ترانسفورماتور است که می‌تواند تولید تحلیل و ترجمهٔ متن را انجام دهد. نسل اول آن دارای محدودیت‌هایی بود و در نسل‌های ۲ و ۳، این محدودیت‌ها مانند ظرفیت داده‌ها و... بهبود داده شد (Kocoń et al., 2023, P. 1). گاه برخی از نویسندگان مقالات تلاش می‌کنند تا این نرم‌افزار بخشی از مقالهٔ آنها را بنویسد و فهرست آن را مرتب کند (Yardin et al., 2023, P. 2).

یکی از قابلیت‌های ربات هوشمند چت‌جی‌پی‌تی این است که این ابزار مدرن، آموزش دیده است تا دقیق‌ترین پاسخ را با جزئیاتی درخور به پرسش‌های کاربران بدهد (www.openai.com). براین‌اساس، شیوهٔ این ربات، تعاملی و منطبق بر عمل گفت‌وگو است؛ یعنی، مخاطب مطالب و پرسش‌های مد نظر خود را به این ربات ارائه می‌کند و ربات نیز به فراخور افق و داده‌هایی که در ذهن و حافظهٔ ماشینی خود دارد، با مخاطب و پرسنده وارد گفت‌گو می‌شود. براین‌اساس، جستار حاضر که با روش توصیفی-تجربی نوشته شده است، می‌کوشد تا با ارائهٔ مطالبی حاوی «سکوت عارفانه» به‌عنوان دادهٔ ورودی به ربات مدرن و هوشمند «**چت‌جی‌پی‌تی**»، به سنجش و تحلیل صحت یا عدم صحت پاسخ‌ها و پردازش‌های این ربات دربارهٔ موضوع مزبور بپردازد. پرسش‌های این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. آیا هوش مصنوعی از پس پردازش و فهم مطالب هوش معنوی برمی‌آید؟

۲. آیا فهم و پردازش ربات «**چت‌جی‌پی‌تی**» در حوزه‌های شعر و نثر یکسان است، یا تفاوت دارد؟

۳. در بحث سکوت عرفانی آیا می‌توان بین افق فهم متن و افق فهم ربات «**چت‌جی‌پی‌تی**» ارتباط و تناظری یافت؟

---

[1] Problem Solving Process

[2] Chat GPT

۱-۲. پیشینهٔ پژوهش

درخصوص ساختار و سازوکار «هوش مصنوعی» و «هوش معنوی» به‌طور مجزا مطالعاتی انجام شده است، اما درخصوص بررسی هوش معنوی به‌وسیلهٔ هوش مصنوعی تاکنون مطالعهٔ خاصی انجام نشده است. شایان ذکر است، برخی مطالعات مشابه، ازجمله مقالهٔ «استفاده از توانایی حل مسئلهٔ هوش معنوی برای هوش مصنوعی» به قلم نوید محمدرحیمی (۱۳۹۳)، ارتباط مستقیمی با مقالهٔ حاضر ندارد.

۲. بحث و بررسی

چنان‌که پیشتر نیز بیان شد، ربات چت‌جی‌پی‌تی، ابزاری تعاملی با سازوکار منطبق بر مکانیسم گفت‌وگو است. از همین روی، در ادامه، یک پرسش در باب سکوت عرفانی و چند متن در قالب نظم و نثر به این ربات داده و نتایج آن تحلیل خواهد شد.

پرسش از ربات: «سکوت عرفانی چیست؟»

پاسخ ربات: «سکوت عرفانی نوعی سکوت است که فراتر از عدمِ صرفِ صدا است. این سکوت، فضایی است که در آن ذهن آرام می‌گیرد، افکار متوقف می‌شوند و فرد به‌نوعی آگاهی و شهود درونی دست می‌یابد. درواقع، سکوت عرفانی ابزاری برای ارتباط با حقیقت، ذات، یا خداوند در نظر گرفته می‌شود.

ویژگی‌های سکوت عرفانی:

- سکوت ذهنی: در این نوع سکوت، صرفاً صدای محیط قطع نمی‌شود، بلکه افکار، گفت‌وگوهای درونی و دغدغه‌های ذهنی نیز آرام می‌گیرند.
- تمرکز بر لحظهٔ حال: سکوت عرفانی فرد را به حضور کامل در لحظهٔ حال دعوت می‌کند و از غرق‌شدن در گذشته یا نگرانی در مورد آینده جلوگیری می‌کند.
- توجه به درون: به‌جای توجه به دنیای بیرونی، فرد به درون خود متمرکز می‌شود و به‌دنبال یافتن پاسخ‌ها و معنای زندگی در قلب خود می‌گردد.
- آگاهی و شهود: سکوت عرفانی می‌تواند به افزایش آگاهی، شهود و درک عمیق‌تری از خود و جهان منجر شود.
- احساس یگانگی: در این حالت، فرد ممکن است احساس یگانگی با جهان هستی و نیروی برتری را تجربه کند.
- حالت متعالی: سکوت عرفانی می‌تواند تجربه‌ای متعالی و غیرقابل وصف را به ارمغان آورد که فراتر از کلمات است.

اهمیت سکوت عرفانی:

- خودشناسی: سکوت عرفانی به فرد کمک می‌کند تا با خود واقعی‌اش روبرو شود و به درک عمیق‌تری از هویت و ارزش‌های خود برسد.
- آرامش و رهایی از اضطراب: با خاموش‌کردن گفت‌وگوهای درونی، سکوت عرفانی به کاهش استرس، اضطراب و تنش‌های روانی کمک می‌کند.
- افزایش تمرکز: تمرین سکوت عرفانی می‌تواند به تقویت تمرکز و دقت کمک کند و ذهن را برای فعالیت‌های

فکری آماده‌تر سازد.

- ارتباط با معنویت: بسیاری از عرفا و معنویان، سکوت را راهی برای ارتباط با نیروی الهی یا حقیقت مطلق می‌دانند.
- رشد فردی: سکوت عرفانی می‌تواند به رشد فردی و معنوی کمک کند و فرد را به‌سوی یک زندگی پرمعناتر و هدفمندتر هدایت کند.

درنهایت، سکوت عرفانی یک تجربهٔ شخصی است و هر فرد ممکن است آن را به‌شکل متفاوتی تجربه کند. مهم‌ترین نکته، داشتن صبر، تمرین مداوم و گشودن قلب به‌سوی این تجربه است» (چت‌جی‌پی‌تی).

چنان‌که در پاسخ ربات ملاحظه می‌شود، هوش مصنوعی نه‌تنها «سکوت عرفانی» را می‌شناسد، بلکه به‌درستی به مکانیسم آن واقف است و همان‌طور که در آثار عرفا می‌بینیم، آن را «ابزاری برای ارتباط با حقیقت، ذات، یا خداوند» می‌داند. کنشی که «به افزایش آگاهی، شهود و درک عمیق‌تری از خود و جهان» منجر شود، می‌تواند «تجربه‌ای متعالی و وصف‌ناپذیری را به ارمغان آورد که فراتر از کلمات است و سبب رشد فردی و معنوی» می‌شود.

۲-۱. ارائه و تحلیل داده‌هایی از نثر عرفانی

در ادامه، نمونه‌هایی از جملات یا عبارات برگزیده از متون نثر عرفانی که دربرگیرندهٔ مفهوم «سکوت عرفانی» هستند، به ربات چت‌جی‌پی‌تی ارائه شده‌اند که توسط این ابزار هوشمند تحلیل و تفسیر می‌شوند. سنجش پاسخ‌های ربات نشان خواهد داد که هوش مصنوعی تا چه اندازه با ساحت و اصطلاحات عرفانی، خاصه «سکوت عرفانی» آشناست و تا چه اندازه می‌تواند پژوهشگران را درزمینهٔ واکاوی موضوعات عرفانی یاری کند.

نخستین داده از متن کتاب *شرح شطحیات* روزبهان بقلی، عارف مشهور قرن ششم و هفتم است:

داده: «چون جانان روی بنماید، تو عجز و خاموشی گزین، تا عجز تو از بهر تو سخن گوید» (روزبهان بقْلی، ۱۳۶۰، ص. ۲۸۹).

پاسخ ربات: «بسیار زیبا! این بیت شعر از مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، عارف و شاعر بزرگ ایرانی است. مفهوم عمیقی در این بیت نهفته است که به زیبایی بیان شده است. درواقع، مولانا در این بیت توصیه می‌کند که وقتی جمال و جلال جانان (معشوق الهی) بر تو آشکار می‌شود، تو باید سکوت اختیار کنی و در حالت عجز و ناتوانی فرو بروی؛ چراکه در چنین حالتی، زبانِ حال و عجز تو، خود گویای دل و جان تو خواهد بود و نیازی به سخن‌گفتن با زبان نخواهی داشت. این بیت، به‌نوعی بیان‌کنندهٔ این است که در برابر عظمت و شکوه الهی، زبان انسان قاصر است و تنها قلب و جان است که می‌تواند به‌درستی با او ارتباط برقرار کند. این بیت همچنین اشاره‌ای به مفهوم "فنا" در عرفان دارد. یعنی وقتی انسان به اوج عشق و معرفت می‌رسد، خود را در وجود معشوق فانی می‌بیند و از خود هیچ اراده و وجودی باقی نمی‌ماند. در چنین حالتی، سخن‌گفتن و اظهار وجود، خود نوعی حجاب است و سکوت و عجز، بهترین وسیله برای نزدیکی به حقیقت است» (چت‌جی‌پی‌تی).

ازآنجایی‌که متن بدون نام نویسندهٔ آن به ربات داده شده، می‌بینیم که هوش مصنوعی باوجود فهم این نکته که داده، متنی عرفانی است (و حتی به اصطلاح عرفانی «فنا» نیز اشاره می‌کند) و تا حدی از پس تفسیر فحوای آن برآمده، اما دو اشتباه بزرگ دارد؛ نخست اینکه متن را از گونهٔ نظم (شعر) می‌داند و نه نثر؛ و طبعاً پس از این اشتباه، لغزش دیگر هم سر خواهد زد و آن اینکه متن را متعلق به «مولانا جلال‌الدین محمد بلخی» می‌داند. اگر از این دو خطا درگذریم، می‌توان

تفسیر ربات از متن را پذیرفته‌شده دانست.

متن بعدی از *رسالهٔ وصیت* احمد غزالی از عرفای برجستهٔ قرن‌های پنجم و ششم است:

داده: «اگر وقتی از دل خلوتی یابی، به خود آمیخته مکن؛ تو خاموش گرد و متواری و مراقب می‌باش. اگر غیری تاختن آرد، با سر وقت ذکر رو که حد کسب اهل طریقت از این بیشتر نیست» (غزالی، ۱۳۷۶، ص. ۲۵۲).

پاسخ ربات: «این متن به نظر می‌رسد بخشی از یک اثر عرفانی یا صوفیانه باشد و حاوی نکات ارزشمندی است. در اینجا توضیحاتی دربارهٔ مفاهیم اصلی آن ارائه می‌دهم:

توضیح متن:

- "اگر وقتی از دل خلوتی یابی، به خود آمیخته مکن": این بخش به اهمیت خلوت و تنهایی در سیر و سلوک معنوی اشاره دارد. وقتی فرصتی برای خلوت و خلوص قلب پیدا می‌کنید، مراقب باشید که آن را با افکار و احساسات نفسانی خود آلوده نکنید. این یعنی مراقب باشید که در خلوت، همچنان درگیر خود و دغدغه‌های شخصی نمانید.
- "تو خاموش گرد و متواری و مراقب می‌باش": توصیه می‌شود که در این حالت خلوت، ساکت باشید و از سروصداهای درونی و بیرونی فاصله بگیرید. "متواری" بودن به معنای فرار از مشغولیت‌های ذهنی و دنیوی است. همچنین، باید مراقب باشید؛ یعنی هوشیار و آگاه باشید که این فرصت خلوت را به‌درستی بهره ببرید.
- "اگر غیری تاختن آرد، با سر وقت ذکر رو": اگر در حین خلوت، چیزی غیر از خدا (افکار یا احساسات مزاحم) به شما حمله کرد، به ذکر و یاد خدا پناه ببرید. "سر وقت" یعنی بلافاصله و بدون تأخیر.
- "که حد کسب اهل طریقت از این بیشتر نیست": این جمله بیان می‌کند که تمام تلاش و دستاورد اهل طریقت (سالکان راه عرفان) در همین است که در خلوت، مراقب قلب خود باشند و از غیر خدا روی بگردانند و به ذکر خدا مشغول باشند. این یعنی اصل و اساس سلوک معنوی، همین توجه و مراقبت در خلوت است» (چت‌جی‌پی‌تی).

همان‌طور که مشاهده می‌شود، ربات (بدون اشاره به نظم یا نثر بودن متن و همچنین بدون ذکر نام خالق آن) به‌درستی تشخیص می‌دهد که این متن، بخشی از یک اثر عرفانی یا صوفیانه است و تفسیری که ارائه می‌دهد هم پذیرفتنی است. غزالی در این متن تأکید می‌کند که به‌هنگام خلوت، خاموش باید بود؛ زیرا «بنای سلوک راه دین و وصول به مقامات یقین بر خلوت و عزلت است» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۸۹، ص. ۷۸۳) و اساساً «خاموشی درست نیاید کسی را تا خلوت نگیرد و توبه درست نیاید تا خاموشی پیشه نگیرد» (قشیری، ۱۳۸۱، ص. ۸۴). ازاین‌رو، یکی از جلوه‌گاه‌های «سکوت» عارفانه در زمان خلوت‌کردن سالک است؛ بزنگاهی که از شاهراه‌های تقرب به حق محسوب، و مجموعه‌ای از چند گونهٔ مخالفت با نفس و تحمل ریاضت، از سکوت یا کم‌گویی، کم‌خوری طعام، روزه و مداومت بر ذکر و نفی خواطر را شامل می‌شود (سجادی، ۱۳۸۳، ص. ۳۵۹). برهم‌زدن این معادله و سخن‌گفتن هنگام خلوتی که باید خاموش بود، موجب انقطاع ارتباط با حق و توقف در مسیر سلوک خواهد شد؛ چنان‌که حلاج می‌گوید:

«زبان گویا هلاک دل‌های خاموش است» (حلاج، ۱۳۷۹، ص. ۱۹۲) و «زبان‌های گویا هلاک گفته‌هایشان و نفس‌های به‌کارگرفته‌شده، هلاک به‌کاربرده‌هایشان است» (حلاج، ۱۳۷۹، ص. ۱۸۲).

و به قول مولونا:

عـــالمی را یـــک ســـخن ویـــران کنـــد　　روبهـــان مـــرده را شـــیران کنـــد

(مولوی، ۱۳۳۰، ج. ۱۵۹۶/۱)

در دادهٔ بعدی نیز که از متن *نامه‌های غزالی به عین‌القضات* استخراج شده است، غزالی از وجوب سکوت در راه سلوک سخن می‌گوید و به تعبیری، از سکوت نه به‌منزلهٔ یک توان و قابلیت، بلکه به‌مثابه یک الزام و ضرورت ناگزیر یاد می‌کند؛ سکوت عامدانه‌ای که عارف در راه شناخت باید بدان تن در دهد:

داده: «با هیچ‌کس مگوی». ای والله «کَلَّ لِسانُه» سنّت است. در این اقدام صدق، فَاعتَمَد ذلک». (غزالی، ۱۳۷۶، ص. ۲۴۶).

پاسخ ربات: «متن شما شامل عباراتی از متون عرفانی یا دینی به نظر می‌رسد. به‌خصوص بخش‌هایی که به زبان عربی نوشته شده‌اند، ممکن است به نقل‌قول‌های عرفا با آموزه‌های اسلامی اشاره داشته باشند. در اینجا به برخی نکات اشاره می‌کنم:

۱. «با هیچ‌کس مگوی»: این عبارت به‌نوعی توصیه به حفظ اسرار یا کنترل زبان و عدم افشای رازها اشاره دارد که در ادبیات عرفانی و اخلاقی جایگاه ویژه‌ای دارد؛

۲. «ای والله کل لسانه»: این جمله به عربی ترکیب شده است. کل لسانه می‌تواند به معنای زبانش کوتاه شد، یا ساکت شد باشد. استفاده از این عبارت ممکن است نشان‌دهندهٔ تشویق به سکوت و خویشتن‌داری در گفتار باشد؛

۳. «سنت است»: این عبارت احتمالاً به تأکید بر اهمیت یا مشروعیت رفتاری خاص ازنظر سنت‌های اسلامی اشاره دارد؛

۴. «در این اقدام صدق، فاعتقد ذلک»: این جمله ممکن است به تصمیم‌گیری صادقانه یا عمل براساس نیت صادقانه تأکید داشته باشد. «فاعتقد ذلک» به معنای پس بر آن اعتماد کن است و نشان‌دهندهٔ توصیه به اعتماد به صدق در عمل است».

ربات به‌درستی متن را متعلق به اقلیم عرفان می‌داند و اگرچه در شناخت نویسندهٔ آن ناتوان است، اما حدس می‌زند که متن به نقل‌قول‌های عرفا با آموزه‌های اسلامی اشاره دارد. در ادامه، به یکی از مهم‌ترین توصیه‌ها و جایگاه ویژهٔ آن در عالم عرفان، یعنی حفظ اسرار، کنترل زبان و عدم افشای رازها اشاره می‌کند. سپس از تشویق به سکوت و خویشتن‌داری در گفتار می‌گوید. به‌راستی نیز غزالی از حدیث «کَلَّ لِسانُه» به‌عنوان یک «سنّت» عرفانی یاد می‌کند و ضرورت سکوت را به سالک یادآور شده و از او می‌خواهد که تعمداً «با هیچ‌کس مگوی»؛ و اینکه به قول مولانا:

چـــون بـــه نزدیـــک ولـــی‌الله شـــود　　آن زبـــان صـــد گـــزش کوتـــه شـــود

(مولوی، ۱۳۳۰، ج. ۲۵۵۰/۳)

اما برای سنجش هوشِ هوش مصنوعی، داده‌ای که از متن *سیصد و چهل قطعه از تجربیات عرفانی* حلاج، عارف نامی قرن سوم هجری، به ربات داده شده است، نه در باب «سکوت» که درخصوص اصطلاح کرانهٔ آن یعنی «ذکر» است و نتیجهٔ آن نیز جالب توجه:

داده: «ذکر دورکردن غفلت است. چون غفلت از سر بنده برخاست، حق را ذاکر باشد، اگرچه به زبان خاموش باشد» (حلاج، ۱۳۷۹، ص. ۱۸۳).

پاسخ ربات: «این سخن اشاره به حقیقت و عمق معنای «ذکر» در عرفان دارد. براساس این دیدگاه، ذکر صرفاً به معنای گفتن نام خدا یا اذکار زبانی نیست؛ بلکه حالتی درونی است که موجب دوری از غفلت و توجه به حقیقت الهی می‌شود. وقتی غفلت از دل انسان برطرف شود و سر وجود او حقیقت باطنی‌اش به خدا توجه پیدا کند، او در حقیقت به

ذکر الهی مشغول است، حتی اگر زبانش خاموش باشد. در این معنا ذکر حالتی قلبی و روحانی است که فراتر از الفاظ و ظواهر قرار دارد. این تغییر نشان می‌دهد که ذکر واقعی حضور قلب و توجه کامل به حق تعالی است، نه صرفاً تکرار عبارات زبانی» (چت‌جی‌پی‌تی).

پیشتر نیز گفته شد که به‌زعم عرفا، سکوت فقط مختص به زبان نیست و اندام‌های دیگر نیز باید خاموش باشند (قشیری، ۳۸۱، ص. ۱۸۸). حلاج هم در تلقی مشابهی اینجا ذکر را فقط مخصوص زبان نمی‌داند و دامنهٔ آن را به حوزه‌های وسیع‌تری می‌گستراند. چنان‌که در متن تحلیل چت‌جی‌بی‌تی نیز مشاهده می‌شود، این ربات نخست به‌درستی متن را متعلق به قلمرو عرفانی دانسته و در ادامه، در تفسیری درست و دقیق ذکر را نه صرفاً عبارتی زبانی، که حالتی درونی و توجه به محبوب می‌داند؛ چنان‌که می‌دانیم در معنای ذکر «گفته‌اند: ذکر یعنی توجه به محبوب و غفلت از ماسوی» (سجادی، ۱۳۸۳، ص. ۴۰۲).

دادهٔ بعدی از کتاب *المواقف والمخاطبات* ابوعبدالله محمد بن عبدالجبار بن الحسن النِفّری، عارف و صوفی برجستهٔ قرن چهارم هجری است:

داده: «و گفت: حرف، مرا نشناسد و آن‌چه از حرف است نیز و آن‌چه میان حرف است هم. و گفت حرف را با زبانِ حرف خطاب کردم. نه زبان، مرا دید و نه حرف» (نفرّی، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۸).

پاسخ ربات: «این یک قطعه شعر یا نثر بسیار زیبا و عمیق است. به نظر می‌رسد که گوینده در این متن، در حال بیان نوعی تجربهٔ عرفانی یا شهودی است که فراتر از کلمات و زبان می‌رود. این متن عمیق به مسائلی چون هویت، زبان و تجربه‌های معنوی می‌پردازد. اجازه دهید تا جنبه‌های مختلف این عبارت را بررسی کنیم:

۱. هویت و نشناختن:

- گوینده می‌گوید که "حرف، مرا نشناسد"، که به‌نوعی به جدایی بین هویت واقعی انسان و کلمات اشاره دارد. این جمله می‌تواند به احساساتی چون بی‌پاسخی و عدم توانایی در بیان تمامیت وجودی اشاره کند.

۲. محدودیت‌های زبان:

- "و آن‌چه میان حرف است هم" نشان می‌دهد که زبان توانایی انتقال عمیق‌ترین احساسات و تجربیات را ندارد. این نکتهٔ مهمی در فلسفهٔ زبان و ادبیات است که اکثر مفاهیم عمیق ازطریق کلمات نمی‌توانند به‌طور کامل منتقل شوند.

۳. تجربه‌های عرفانی:

- اشاره به "زبان" و "حرف"، می‌تواند به تجربه‌های عرفانی یا شهودی اشاره کند. در عرفان، به‌ویژه در ادبیات صوفیانه، اغلب تأکید بر فراتررفتن از کلمات و مفاهیم وجود دارد تا به حقیقت مطلق رسید» (چت‌جی‌پی‌تی).

در تحلیل این متن، ربات اگرچه باز هم در شناخت اینکه متن نظم (شعر) است، یا نثر سردرگم و ناتوان است، اما به‌خوبی تشخیص می‌دهد که این نوشتار «در حال بیان نوعی تجربهٔ عرفانی یا شهودی است که فراتر از کلمات و زبان می‌رود». در ادامه نیز با اشاره به محدودیت‌های زبانی در انتقال مفاهیم و حالات عرفانی، به تجربه‌های معنوی و عرفانی اشاره می‌کند. نفّری هم در این متن بر ناتوانی و زبونی زبان و سخن در شناخت محبوب (خدا) تأکید می‌کند؛ زیرا زبان

در این راه نه‌تنها الکن، محدود و ناکارآمد است، که توانایی دیدار حق را نیز ندارد؛ چراکه «مشاهده راه را بر گفتار می‌بندد» (استیس، ۱۳۶۷، ص. ۲۸۹) و چنان‌که در متن زیر نیز مشاهده می‌شود، زبان در این میدان پا به گریز می‌گذارد؛ لذا بهتر آن است که از سخن‌گفتن روی گرداند و خموشی گزید:

داده: «و گفت تو را آن به که با من خموشی گزینی و تنها به گاه ضرورت سخن گویی و گفت تأثیر نگاه من در همه‌چیز موجود است و اگر آن را بر زبان بگذارم، زبانت بگریزد!» (نفرّی، ۱۳۹۷، ص. ۸).

۲-۲. ارائه و تحلیل داده‌هایی از شعر عرفانی

نمونه‌های بعدی، بیت‌هایی از شعر عرفانی‌اند که به «سکوت عرفانی» اشاره دارند و به‌عنوان داده به ربات چت‌جی‌پی‌تی ارائه شده و توسط آن ابزار هوشمند تحلیل و تفسیر شده‌اند.

داده:

بس کن کاین گفت زبان هست حجاب دل و جان　　کاش نبودی و زبان واقف و دانا دل من

(مولوی، ۱۳۵۵، غزل ۱۸۱۷)

پاسخ ربات: «این بیت از مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (مولوی) است و معنای عمیقی دارد. به نظر می‌رسد که شما هم به شعر و عرفان علاقه دارید. معنی این بیت به‌طور خلاصه این است: «بس کن؛ زیرا این گفتار زبان، حجابی بر دل و جان است. ای کاش زبان وجود نداشت و قلب من هم آگاه و دانا بود». درواقع، مولانا در اینجا بیان می‌کند که زبان، با تمام توانایی‌هایش، گاهی می‌تواند مانعی برای درک عمیق‌تر حقیقت و ارتباط مستقیم با دل باشد. او آرزو می‌کند که ای کاش قلب می‌توانست بدون واسطهٔ زبان، درک کند و بیان کند. این بیت، اشاره‌ای ظریف به این موضوع دارد که گاهی کلمات و گفتار نمی‌توانند احساسات واقعی و درونی ما را به‌طور کامل منتقل کنند. همچنین می‌تواند به این مفهوم اشاره داشته باشد که درک شهودی و قلبی، گاهی از درک منطقی و زبانی، عمیق‌تر و واقعی‌تر است» (چت‌جی‌پی‌تی).

در این تحلیل، ربات دیگر بین نظم یا نثر بودن متن تردیدی ندارد؛ ظاهراً مشکل چت‌جی‌پی‌تی این است: متنی را که در قالب نثر دریافت می‌کند، در نظم یا نثر بودنش شک دارد، اما در متنی که در قالب شعر و بیت می‌پذیرد، تردیدی ندارد. نکتهٔ دیگر اینکه ربات به‌درستی نام شاعر را ذکر کرده است و این‌هم در نوع خودش جالب است. تحلیل ربات هم تقریباً درست است و به‌مثابه عرفا و صوفیه که سخن را به‌منزلهٔ غبار و حجاب راه می‌دانستند و مانع دیدار؛ چنان‌که شمس تبریزی می‌گوید: «از این حجاب‌های بی‌نهایت می‌باید گذشتن، آنجا که معنی است سخن کجاست و معنی کجا؟» (شمس تبریزی، ۱۳۶۹، ج. ۱۱۸/۱). و در ادامه، از درک شهودی و قلبی می‌گوید که کیفیتی ناب است در فرایند سلوک؛ چراکه دیدار و تجلّی حق «تأثیر انوار حق باشد به حکم اقبال بر دل مقبلان که بدان شایستهٔ آن شوند که به دل مر حق را ببینند» (هجویری، ۱۳۸۹، ص. ۵۰۴).

داده:

معانی هرگز اندر حرف ناید　　که بحر قلزم اندر ظرف ناید

(شبستری، ۱۳۷۱، ص. ۷)

پاسخ ربات: «این بیت شعری زیبا و پرمعناست که به زیبایی مفهوم گستردگی و عمق را بیان می‌کند. «معانی هرگز اندر حرف ناید»: در عرفان، «معانی» اشاره به حقایق و اسرار باطنی و الهی دارد. این حقایق از جنس نور، شهود و تجربه‌های روحانی هستند که فراتر از درک حسی و عقلی قرار می‌گیرند. کلمات و حروف، ابزاری محدود و دنیوی هستند که برای انتقال مفاهیم ظاهری به کار می‌روند. اما معانی باطنی، آن‌چنان لطیف و فراتر از ادراک حسی و عقلی هستند که نمی‌توان آنها را به‌طور کامل در قالب کلمات و عبارات محدود جای داد. به‌عبارتی، زبان در برابر عظمت حقایق باطنی، ناتوان و الکن است. درواقع، این مصرع به این نکته اشاره دارد که زبان و کلام، اگرچه ابزار ارزشمندی برای بیان ظواهر امور هستند، اما درنهایت نمی‌توانند تمامیت و عمق حقایق عرفانی را بیان کنند؛ زیرا تجربه‌های شهودی و باطنی، شخصی و غیرقابل انتقال کامل هستند.

«که بحر قلزم اندر ظرف ناید»: این مصرع، تشبیهی است برای درک بهتر مفهوم مصرع اول. «بحر قلزم» یا دریای سرخ، نمادی از عظمت، گستردگی و بی‌کرانی است. در عرفان، این دریا می‌تواند نمادی از دریای وجود، دریای معرفت الهی یا دریای عشق باشد. ظرف نیز نمادی از ذهن محدود انسان است. همان‌طور که نمی‌توان تمامیت و عظمت دریای سرخ را در ظرفی کوچک جای داد، معانی و حقایق باطنی نیز آن‌قدر وسیع و عمیق هستند که نمی‌توان آنها را در ظرف محدود ذهن و کلام جای داد. این تشبیه بیانگر این است که تلاش برای محدودکردن حقایق عرفانی در قالب کلمات، کاری بیهوده و نشدنی است.

تفسیر عرفانی کلی بیت: از منظر عرفانی، این بیت بیانگر این است که حقایق و اسرار الهی آن‌قدر عظیم و گسترده هستند که فراتر از زبان و بیان قرار می‌گیرند. این حقایق را تنها می‌توان با شهود، تجربه‌های باطنی و فنای نفس درک کرد و زبان از بیان کامل آنها عاجز است. این بیت اشاره‌ای ظریف به محدودیت زبان در برابر عظمت معنوی دارد و ما را دعوت به فراتررفتن از کلمات و توجه به شهود و تجربه‌های درونی می‌کند. درواقع، این بیت به ما یادآوری می‌کند که حقیقت نهایی را نه در کلمات، بلکه در قلب و روح خود باید جستجو کنیم.

این بیت یادآوری می‌کند که:

- معرفت باطنی: حقایق عرفانی، صرفاً با خواندن و شنیدن به دست نمی‌آیند، بلکه نیازمند تجربه‌های شخصی و سیروسلوک باطنی هستند.
- محدودیت زبان: زبان ابزاری ناکافی برای بیان تمامیت حقایق عرفانی است.
- اهمیت شهود: شهود و تجربه‌های درونی نقشی حیاتی در درک حقایق باطنی دارند.
- جست‌وجوی حقیقت در درون: حقیقت نهایی در قلب و روح انسان قرار دارد و نه در کلمات و عبارات» (چت‌جی‌پی‌تی).

درخصوص محدودیت زبان در راستای بروز حقایق معنوی پیشتر سخن گفته شد. در اینجا هم مشاهده می‌شود که تحلیل ربات بسیار مبسوط و پذیرفتنی است. گنگ‌بودن زبان و نارسایی لفظ در معنا، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های عرفاست که در بیت زیر نیز می‌توان مشاهده کرد:

داده:

لفظ در معنا همیشه نارساست　　زان پیمبر گفت قد کل لسان
نطق اسطرلاب باشد در حساب　　چه قدر داند ز چرخ و آفتاب
(مولوی، ۱۳۳۰، ج. ۳۰۱۳/۲)

پاسخ ربات: «این ابیات از مولانا جلال‌الدین بلخی است که در آن به محدودیت زبان در بیان حقیقت اشاره می‌کند. مولانا در اینجا می‌گوید: «لفظ در معنا همیشه نارساست»: واژه‌ها و زبان نمی‌توانند به‌طور کامل و دقیق معانی عمیق و حقیقی را منتقل کنند. «زان پیمبر گفت قد کل لسان»: به همین دلیل، پیامبر فرمود که زبان‌ها در بیان حقیقت محدود و ناکامل هستند. «نطق اسطرلاب باشد در حساب»: سخن‌گفتن مانند اسطرلابی است که فقط می‌تواند سایه‌ای از واقعیت را نشان دهد. «چه قدر داند ز چرخ و آفتاب»: اسطرلاب چه می‌داند از حقیقت کامل آسمان‌ها و خورشید؟ به همان شکل، زبان و کلام نمی‌توانند ذات و حقیقت مطلق را بازنمایی کنند. مولانا در این ابیات تأکید دارد که حقیقت و معنا فراتر از محدودهٔ زبان و الفاظ است و برای درک آن باید از سطح ظاهری فراتر رفت» (چت‌جی‌پی‌تی).

در این نمونه نیز ربات به‌درستی نوع متن، یعنی شعر و شاعر ابیات را تشخیص داده است. در تحلیل متن نیز یک‌راست به سراغ بحث «محدودیت زبان در بیان حقایق» می‌رود.

داده:

گفت‌وگوی ظاهر آمد چون غبار　　مدتی خاموش خو کن هوش دار
(مولوی، ۱۳۳۰، ج. ۵۷۷/۱)

پاسخ ربات: «این بیت زیبا از ادبیات فارسی نمایانگر مفهومی عمیق و قابل‌تأمل است. تحلیل عرفانی این بیت را می‌توان براساس مضامین رایج در ادبیات عرفانی، مانند سکوت، تأمل، و توجه به حقیقت درونی، ارائه کرد:

۱. «گفت‌وگوی ظاهر به‌عنوان غبار»: در عرفان، «ظاهر» به آنچه موقتی و گذرا است، اشاره دارد. گفت‌وگوهای ظاهری نمادی از اشتغالات دنیوی و بی‌حاصل است که روح انسان را از توجه به حقیقت دور می‌کند. غبار، به‌دلیل ماهیت سبک و پراکنده‌اش، تمثیلی از اموری است که تأثیر عمیق و پایدار ندارند. عارف به‌جای پرداختن به این گفت‌وگوها، سکوت و تأمل را برمی‌گزیند.

۲. خاموشی: خاموشی در عرفان جایگاه والایی دارد؛ چراکه زبان اغلب ابزاری برای ابراز نفس و جدایی از حقیقت است. عارفان توصیه می‌کنند که سکوت پیشه کنیم تا بتوانیم به عمق دل و اسرار درون راه پیدا کنیم. «مدتی خاموش خو کن» به این معناست که عادت به سکوت، زمینه‌ساز بینش و شهود عرفانی است.

۳. هوشیاری: هوشیاری یا «هوش‌داری» در عرفان، به معنای آگاهی مداوم از حضور خداوند و مراقبت از دل است. در این بیت، به عارف توصیه می‌شود که سکوت به‌تنهایی کافی نیست؛ بلکه باید همراه با هوشیاری باشد تا دل از پراکندگی و حواس‌پرتی محفوظ بماند.

پیام کلی: بیت تأکید دارد که انسان باید از سرگرم‌شدن به ظواهر دنیا و سخنان بی‌ارزش پرهیز کند و با سکوت و مراقبه، ذهن خود را از آشفتگی دور کرده و به حقایق عمیق‌تر و پایدارتر هستی توجه کند. این فرایند، مسیر نزدیکی به خداوند و کشف حقیقت است» (چت‌جی‌پی‌تی).

مضمون این بیت نیز در ادامهٔ مفهوم بیت‌های پیشین است که زبان و سخن نزد عرفا به‌مثابه حجاب دل و جان است و گفت‌وگوی ظاهری غبار راه سلوک. براین‌اساس، تحلیل ربات پذیرفتنی است. چت‌جی‌پی‌تی در تفسیر این بیت، به اصطلاحاتی عرفانی، نظیر سکوت و خاموشی، توجه به حقیقت درونی، حضور، مراقبت و هوشیاری عرفانی اشاره می‌کند و سخن را غبار راه حقیقت می‌داند. از سوی دیگر، آنچه در این تحلیل و تحلیل‌های پیشین مهم و درخور تأمل است، توجه به بُعد ادبی و شناخت لایهٔ زیرین متن است؛ بدین‌ترتیب که ربات در تحلیل‌هایش به‌درستی از شگرد «نماد» یاد می‌کند و در تفسیرهایش می‌کوشد تا به رمزگشایی آن نمادها بپردازد.

داده:

گر تو به شکرخنده دهان بگشایی — بند غمم از سینهٔ جان بگشایی
خاموشی تو همه ز گفتار من است — من لب بستم تا تو زبان بگشایی

(غزالی، ۱۳۷۶، ص. ۲۹۶)

پاسخ ربات: «این شعر از هوشنگ ابتهاج (سایه) است و سرشار از احساس و لطافت است. در اینجا به تفسیر کوتاهی از ابیات می‌پردازیم:

بیت اول: "گر تو به شکرخنده دهان بگشایی / بند غمم از سینهٔ جان بگشایی"

- در این بیت شاعر بیان می‌کند که اگر معشوق لب به خنده بگشاید، غم و اندوه از دلش زدوده می‌شود. "شکرخنده" کنایه از لبخند شیرین و دلنشین است و نشان می‌دهد که لبخند معشوق چه تأثیر شگرفی بر جان شاعر دارد.
- "بند غم" به معنای غصه و اندوهی است که سینه را دربرگرفته و با بازشدن لب معشوق به خنده، این بند باز می‌شود و جان شاعر از غم رهایی می‌یابد.

بیت دوم: "خاموشی تو همه ز گفتار من است / من لب بستم تا تو زبان بگشایی"

- در این بیت شاعر دلیل سکوت معشوق را گفتار خود می‌داند و می‌گوید که به خاطر اوست که معشوق خاموش است.
- "من لب بستم" اشاره به سکوت و خاموشی شاعر دارد. شاعر سکوت می‌کند تا معشوق لب به سخن بگشاید. درواقع این بیت نشان‌دهندهٔ فداکاری و ازخودگذشتگی شاعر در برابر معشوق است. شاعر حاضر است سکوت کند تا معشوق سخن بگوید و شاد باشد.

تفسیر کلی: در این شعر، شاعر با زبان احساس و عاطفه، به بیان عشق و دلبستگی خود به معشوق می‌پردازد. او بیان می‌کند که لبخند معشوق، آرامش‌بخش جان اوست و سکوت معشوق، نتیجهٔ سخن گفتن اوست. شاعر فداکارانه، سکوت می‌کند تا معشوق زبان بگشاید. این شعر، سرشار از عشق و لطافت است و به زیبایی، رابطهٔ عاشق و معشوق را به تصویر می‌کشد» (چت‌جی‌پی‌تی).

اگرچه ربات این‌بار نیز متن را شعر تشخیص می‌دهد، اما در شناخت شاعر آن اشتباه فاحشی دارد؛ لغزشی در حد چند قرن! به فراخور این تشخیص نادرست (ابتهاج به‌جای غزالی)، نوع تحلیل ربات نیز نادرست ارائه می‌شود؛ زیرا متن از بافت و ساحت عرفانی خارج شده و وارد فضایی غنایی و احساسی می‌شود. حرف غزالی آن است که ثمرهٔ سکوت سالک این است که حق سخنگو خواهد بود؛ اما ربات این سکوت را فداکاری شاعر می‌داند و... . در بیت‌های زیر نیز

تأکید مولانا بر «سکوت» برای شنیدن سخن حق است:

داده:

دم مـــزن تـــا بشـــنوی از دم‌زنـــان　　آنـــچ نامـــد در زبـــان و در بیـــان
دم مـــزن تـــا بشـــنوی زان آفتـــاب　　آنـــچ نامـــد در کتـــاب و در خطـــاب
دم مـــزن تـــا دم زنـــد بهـــر تـــو روح　　آشـــنا بگـــذار در کشـــتی نـــوح

(مولوی، ۱۳۳۰، ج. ۱۲۹۸/۳)

پاسخ ربات: این ابیات زیبا به یکی از مفاهیم عمیق عرفان و سکوت معنوی اشاره دارند. در اینجا دعوت به سکوت شده است؛ اما سکوتی که نه صرفاً بی‌کلامی، بلکه نوعی آرامش درونی و خاموشی ذهن برای شنیدن و درک چیزی فراتر از زبان و بیان انسانی است. «دم مزن تا بشنوی از دم‌زنان»: در این مصرع، شاعر تأکید می‌کند که برای شنیدن حقایق معنوی که از اهل دل و اهل معنا (دم‌زنان) تراوش می‌کند، باید زبان را خاموش و گوش دل را باز کرد. این حقیقت فراتر از توانایی زبان در بیان است. «دم مزن تا بشنوی زان آفتاب»: «آفتاب» در اینجا نمادی از حقیقت مطلق، نور الهی یا تجلی خداوند است. سخن این است که آن نور در کتاب‌ها و سخنان معمولی نمی‌گنجد، بلکه باید با سکوت و دل‌سپردن آن را یافت. «دم مزن تا دم زند بهر تو روح»: روح، که در اینجا نمایندهٔ جان الهی یا نیروی قدسی است، تنها زمانی به تو نزدیک می‌شود که از هیاهو و سروصدای نفسانی رها شوی. «آشنا بگذار در کشتی نوح»: این مصرع یادآور داستان نوح و کشتی اوست که نمادی از نجات و رهایی است. شاعر توصیه می‌کند که در مسیر معنوی، دل و ذهن خود را از هر مانعی آزاد کنی تا این کشتی تو را به ساحل حقیقت برساند» (چت‌جی‌پی‌تی).

بررسی نمونه‌های فوق نشان می‌دهد که ربات هوشمند چت‌جی‌پی‌تی با شناخت گسترهٔ عرفان و وقوف بر مکانیسم آن، قدرت تفکیک متن مربوط به این حوزه را از دیگر اقلیم‌های ادبی دارد. این نخستین و بایسته‌ترین گام درزمینهٔ تحلیل متن است؛ زیرا اگر ربات در نخستین گام خود اشتباه کند، کل فرایند تحلیل بی‌اعتبار خواهد بود. اما چت‌جی‌پی‌تی با تشخیص درست ساحت عرفانی متن می‌کوشد تا داده‌ها را بر مبنای مفاهیم عرفانی تحلیل و تفسیر کند و پردازش خود را با مضامین قلمروهای دیگر، یعنی ساحت‌های غنایی، حماسی و... نیامیزد. از سوی دیگر، بررسی درست متن عرفانی ملزوماتی را می‌طلبد که مهم‌ترین آن داشتن فهم دقیق و صحیح از واژه‌ها و اصطلاحات حوزهٔ عرفان است و تا این ابزار بایسته مهیا نباشد، عمدهٔ تحلیل‌ها ناقص و ابتر خواهد بود. بررسی داده‌های این جستار نشان می‌دهد که یکی از توانمندی‌های درخور توجه چت‌جی‌پی‌تی، شناخت کافی و درست از لغات و تعبیرات عرفانی است. این ربات هوشمند هم به‌خوبی کلمات و اصطلاحات عرفانی را می‌شناسد و هم در تبیین و توضیح آن مفاهیمِ جاری در بستر متن، کارآمد است. برخورداری ربات هوشمند از پردازش زبان طبیعی (NLP[1]) در کنار مزایایی همچون استخراج خودکار داده‌ها، صرفه‌جویی در زمان و منابع، تسریع در روند بررسی و...، رایانه‌ها را قادر می‌سازد تا زبان انسان را درک و تفسیر کنند و آن را به ابزاری ایدئال برای استخراج داده‌های مرتبط از مجموعهٔ وسیعی از اطلاعات متنی تبدیل می‌کند. با استفاده از

[1] Natural Language Processing

الگوریتم‌های NLP، محققان می‌توانند فرایند استخراج را خودکار کنند و تلاش دستی مورد نیاز را به میزان چشمگیری کاهش دهند (Hill et al., 2023).

یکی از منصه‌های بروز و ظهور این مورد آن است که توانایی چت‌جی‌پی‌تی در بررسی متون عرفانی، تنها مختص به پردازش و تشریح ظاهر متن نمی‌شود و شاید بتوان گفت، بایسته‌ترین توانایی این ربات هوشمند در فهم زبان رمزی، شناخت بُعد ادبی و درک لایه‌های زیرین متن و رمزگشایی آنهاست؛ عناصری که عمدتاً در هیئت نمادها بروز و ظهور می‌یابند و پرداختن به آنها مستلزم برخورداری از دانش‌های عرفانی و ادبی است.

معماری چت‌جی‌پی‌تی براساس معماری ترانسفورماتور است و طراحی ترانسفورماتور مبتنی‌بر مفهوم مکانیزم‌های خود توجهی است که مدل را قادر به پردازش می‌کند (Banik et al., 2024, P. 104). چارچوب ترانسفورماتور از پیش آموزش‌دیده (GPT) که معماری چت‌جی‌پی‌تی بر آن استوار است، تاکنون چندین بازنگری را پشت سر گذاشته است که هرکدام پیشرفت‌های بسیاری در اندازهٔ مدل، داده‌های آموزشی و تنظیم دقیق داشته است. این تغییرات سبب شده‌اند ربات ظرافت‌های پیچیدهٔ زبان را تشخیص دهد و پاسخ‌های قابل‌فهم و مناسبی برای موقعیت داده شده، ارائه دهد (Banik et al., 2024) می‌شود. به‌منظور بهره‌وری بیشتر از این ربات هوشمند درزمینهٔ تحلیل متون، به‌ویژه متون عرفانی که گاه فهم آن دشوار است و نیز برای انتخاب یک معنای درست از بین چند معنای ارائه‌شده، می‌توان را ربات آموزش داد تا نخست پاسخی مختصر دربارهٔ موضوع ارائه کند و درصورت ورود بحث به نکات پیچیده و فنی، با طرح پرسش‌های بیشتر، پاسخ صحیح را در راستای مفهوم مورد نظر ارائه دهد. به‌این‌ترتیب، هوش مصنوعی به‌مثابه یک مولد عمل کرده، داده‌های جدیدی را براساس الگوها و ساختارهای آموخته‌شده از داده‌های موجود ایجاد می‌کند. این کار با استفاده از تکنیک‌های یادگیری عمیق و شبکه‌های عصبی برای تجزیه‌وتحلیل امکان‌پذیر است؛ یعنی، برخی مفاهیم عرفانی به‌صورت دقیق و براساس کارکرد سیستم زیستی عصبی انسان، به ربات آموزش داده شود تا ربات براساس آنچه آموخته، درصدد تحلیل این متون برآید.

نتیجه‌گیری

قلمرو عرفان، ساحتی است رازناک، مبهم و تودرتو؛ و ورود به این اقلیم ملزوماتی را می‌طلبد که پژوهنده از شناخت و پرداخت آنها ناگزیر است؛ چراکه زبان رمزی، ساحت معرفتی و انباشت مفاهیم در لایه‌های زیرین متن با سایر حوزه‌ها متفاوت است. به تعبیری، اگر ساحت عرفانی و مستلزمات آن به‌خوبی درک و فهم نشود، تحلیل برآمده از آن نیز درست و متقن نخواهد بود. با این توضیحات، در بررسی داده‌های این پژوهش (با موضوع «سکوت عرفانی») توسط ربات هوشمند چت‌جی‌پی‌تی چند نکته حائز اهمیت است. نخست اینکه ربات مزبور از ساحت عرفانی متن و تفکیک آن از دیگر حوزه‌ها (ساحت غنایی، حماسی و...) شناخت کافی دارد؛ یعنی در تفسیرها، پس از پردازش داده‌ها و دریافت این نکته که متن مربوط است به حوزهٔ عرفان، می‌کوشد تا آن را براساس مفاهیم عرفانی تجزیه‌وتحلیل کند. در پردازش داده‌های این پژوهش، چت‌جی‌پی‌تی تنها یک‌بار در شناخت و تفکیک ساحت‌ها دچار لغزش شد و آن‌هم به‌سبب این بود که در تشخیص خالق متن اشتباه کرد و به‌جای احمد غزالی، متن را متعلق به هوشنگ ابتهاج دانست. با همین خطا،

اشتباه بعدی نیز سر زد و آن اینکه به‌جای تحلیل متن در بافت عرفانی، آن را در بافت غنایی تحلیل کرد. این نکته نشان می‌دهد که هوش مصنوعی تا اندازه‌ای می‌داند که کدام شاعر متعلق به کدام ساحت است! یکی دیگر از کاستی‌های این ابزار آن است که وقتی داده‌ای در قالب «نثر» به آن ارائه می‌شود، در تشخیص «نظم» یا «نثر» بودن آن دچار تردید می‌شود (این مشکل در بخش داده‌های شعری دیده نشد).

شناخت دقیق و درست اصطلاحات عرفانی، دیگر توانمندی ربات هوشمند است. چت‌جی‌پی‌تی هم واژه‌ها و اصطلاحات این حوزه را می‌شناسد و هم هنگام تحلیل متن به‌خوبی از آنها بهره می‌گیرد و به آنها می‌پردازد. همچنین، تسلط این ابزار هوشمند در فهم زبان رمزی، شناخت بُعد ادبی و لایه‌های زیرین متن که بیشتر در قالب نمادها نمود می‌یابند نیز درخور توجه است. با این توضیحات و ازآنجایی‌که هوش مصنوعی به‌مرور خود را تقویت و ترمیم می‌کند، چندان دور نیست که به‌دستیاری این ابزارهای مدرن و هوشمند، به‌زودی افق‌های نوینی در بحث پردازش و فهم متون عرفانی بر روی مخاطبان این حوزه گشوده شود.

منابع

آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۷). *روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی*. سمت.

استیس، والترترنس (۱۳۷۶). *فلسفه و عرفان* (بهاءالدین خرمشاهی، مترجم). سروش.

اسدی، زهرا (۱۳۹۷). هوش معنوی در ادب عرفانی با تکیه بر اندیشه‌های مولانا. *فصلنامه تخصّصی زبان و ادبیات فارسی*، ۱۴(۵۷)، ۲۸-۵۰. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1675774/text

بلاو، آن‌ماری (۱۳۸۵). *روان‌شناسی اجتماعی (مقدمه‌ای بر نظریه‌ها و آیین‌ها)* (سیدمحمد دادگر، مترجم). آوای نور.

حلاج، حسین بن منصور (۱۳۷۹). *مجموعه آثار حلاج* (قاسم میرآخوری، محقق و مترجم). یادآوران.

روزبهان بقْلی فسایی شیرازی (۱۳۶۰). *شرح شطحیات* (تصحیح و مقدمهٔ هانری کربن). انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران، کتابخانهٔ طهوری.

سجادی، سیدجعفر (۱۳۸۳). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. انتشارات طهوری.

سلطانی، منظر، و پورعظیمی، سعید (۱۳۹۳). بیان‌ناپذیری تجربهٔ عرفانی با نظر به آرای مولانا در باب صورت و معنا. *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۱۰(۳۴)، ۱۳۱-۱۵۹. https://journals.iau.ir/article_511575.html

شبستری، محمود بن عبدالکریم (۱۳۷۱). *گلشن راز* (به اهتمام احمد مجاهد و محسن کیایی). منوچهری.

شمس تبریزی، ملک‌داد (۱۳۶۹). *مقالات شمس* (محمدعلی موحد، مصحح). خوارزمی.

عطار، فریدالدین محمد (۱۳۸۷). *تذکرة الاولیا* (محمد استعلامی، مصحح). زوار.

غزالی طوسی، ابوحامد امام محمّد بن محمّد (۱۳۵۲). *احیاء علوم‌الدین* (مؤیّدالدّین محمّد خوارزمی، مترجم؛ به کوشش حسین خدیوجم؛ ج. ۳). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

غزالی، احمد (۱۳۷۶). *مجموعهٔ آثار فارسی احمد غزالی* (به اهتمام احمد مجاهد). مؤسسهٔ انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

کیسنجر، هنری، اشمیت، اریک، و هوتنلرچر، دانیل (۱۴۰۱). *عصر هوش مصنوعی و آیندهٔ ما انسان‌ها* (علی علی‌پناهی،

مترجم). ذهن‌آویز.

قشیری، عبدالکریم بن‌هوازن (۱۳۸۱). *رسالهٔ قشیریه* (ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، مترجم؛ بدیع‌الزمان فروزانفر، مصحح). انتشارات علمی فرهنگی.

محمدرحیمی، نوید (۱۳۹۳). *استفاده از توانایی حل مسئلهٔ هوش معنوی برای هوش مصنوعی*. دومین کنفرانس بین‌المللی دستاوردهای نوین در علوم مهندسی و پایه. اردبیل، مرکز علمی کاوشگر علم.

https://civilica.com/doc/358684/

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۵۵). *کلیات شمس* (بدیع‌الزمان فروزان‌فر، مصحح). امیرکبیر.

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۳۰). *مثنوی معنوی*. مولی.

نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۹). *مرصاد العباد* (محمدامین ریاحی، مصحح). انتشارات علمی فرهنگی.

نراقی، محمدمهدی (۱۳۷۲). *گزیدهٔ جامع السعادت*. حکمت.

نِفّری، محمدبن عبدالجبار بن حسن (۱۳۹۷). *کتاب مواقف و مخاطبات* (امیرحسین الهیاری، مترجم). مولی.

هجویری، علی (۱۳۸۹). *کشف المحجوب* (محمود عابدی، مصحح). سروش.

References

Attar, F. M. (2008). *Tazkaratol oulia* (M. Estilami, Ed.). Zovar Publication. [In Persian].

Asadi, Z. (2017). Spiritual Intelligence in Mystical Literature Based on Rumi's Thoughts. *Persian Language and Literature Quarterly*,*14*(57), 28-50. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1675774/text [In Persian].

Azarbayejani, M. (2007). *Social psychology with an attitude towards Islamic sources*. Samt Publication. [In Persian].

Banik, D., Pati, N., & Sharma, A. (2024). Systematic exploration and in-depth analysis of ChatGPT architectures progression. *Artif Intell Rev, 57*. https://doi.org/10.1007/s10462-024-10832-0

Blav, A.M. (2006). *Social psychology (an introduction to theories and rituals)* (S. M. Dadgar, Trans.). Avaye Nour Publication. [In Persian].

Emmons, R. A. (2000). Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern. *The International Journal for the psychology of Religion*, *10*(1), 3-26. https://doi.org/10.1207/S15327582IJPR1001_2

Ghazali Tusi, A. H. M. (1973). *Ehyaye oloumoddin* (Vol. 3; M. M. Khwarazmi, Trans.; by H. Khadio Jam). Farhang Iran Foundation Publications. [In Persian].

Ghazali, A. (1997). *A collection of Persian works by Ahmed Ghazali* (by A. Mujahid). Publishing and Printing Institute of Tehran University. [In Persian].

Huang, G. B., Westover, M. B., Tan, E. K., Wang, H., Cui, D., Ma, W. Y., ... & Wong, T. Y. (2025). Artificial intelligence without restriction surpassing human intelligence with probability one: Theoretical insight into secrets of the brain with AI twins of the brain. *Neurocomputing*, *619*, *129053*. https://doi.org/10.1016/j.neucom.2024.129053

Hallaj, H. M. (2000). *Hallaj's collection of works* (Research, Translation and design G. Mirakhuri). Yadavaran Publication. [In Persian].

Hill, J., Harris, C., & Clegg, A. (2023). Methods for using Bing's AI-powered search engine for data extraction for a systematic review. *Research synthesis methods*, *15*(2), 347-353. https://doi.org/10.1002/jrsm.1689

Hojviri, A. (2010). *Kashf ol-Mahjoob* (M. Abedi, Ed.). Soroush Publication. [In Persian].

Kadkhoda. M., & Jahani. H. (2012). Problem-Solving capacities of spiritual intelligence for artificial intelligence. *Social and Behavioral Sciences*, *32*, 170-175. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.01.027

Kissinger, H., Schmidt, E., & Huttenlercher, D. (2021). *The era of artificial intelligence and the future*

of us humans (A. Panahi, Trans.). Zehn-aviz Publication. [In Persian].
Kocoń, J., Cichecki, I., Kaszyca, O., Kochanek, M., Szydło, D., Baran, J., ... & Kazienko, P. (2023). ChatGPT: Jack of all trades, master of none. *Information Fusion, 99*. https://doi.org/10.1016/j.inffus.2023.101861
Molavi, J. (1976). *Koliate Shams* (B. Z. Forozan-Far, Ed.). Amir Kabir. [In Persian].
Molavi, J. (1951). *Masnavi Manavi*. Mola Publication. [In Persian].
Mohammad Rahimi, N. (2014). *Using the Problem Solving Ability of Spiritual Intelligence for Artificial Intelligence*. Second International Conference on New Achievements in Engineering and Basic Sciences. Ardabil, Kawsgar Alam Scientific Center. https://en.civilica.com/doc/358684/ [In Persian].
Najmoddin Razi, A. (2010). *Mersad al-Abad* (M. A. Riahi, Ed.). Elmi Farhangi Publication. [In Persian].
Naraghi, M. M. (1993). *Selection of Jame al-Saadat*. Hekmat Publication. [In Persian].
Neffri, M. J. H. (2017). *The book of attitudes and contacts* (A. H. Al Hiari, Trans.). Mola Publication. [In Persian].
Qasheyri, A. K. (2002). *Qashiriyyah treatise* (A. A. H. A. Osmani, Trans.; B. Z. Forozanfar's Ed.). Elmi Farhangi Publication. [In Persian].
Rozbahan Baghli Fasai Shirazi. (1981). *Description of abuses* (Correction and Introduction by H. Corban). Tahuri Library Publication. [In Persian].
Sajjadi, S. J. (2004). *Dictionary of mystic terms and interpretations*. Tahori Publications. [In Persian].
Sells, M.A. (1994). *Mystical Languages of Unsaying*. University of Chicago Press.
Shabestari, M. (1992). *Golshane Raz* (by A. Mojahed & M. Kiaei). Manuchehri Publications. [In Persian].
Shams Tabrizi, M. (1990). *Shams articles* (M. A. Movahed, Ed.). Kharazmi Publications. [In Persian].
Shank, D. B., Graves, Ch., Gott, A., Gamez, P., & Rodriguez, S. (2019). Feeling our way to machine minds: People's emotions when perceiving mind in artificial intelligence. *Computers in Human Behavior, 98*, 256-266. https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.04.001
Soltani, M., & Pourazimi, S. (2013). The inexpressibility of mystical experience according to Rumi's views on form and meaning. *Mystical and mythological literature, 10*(34), 131-159. https://journals.iau.ir/article_511575.html [In Persian].
Stace, W. (1997). *Philosophy and mysticism* (B. Khorramshahi, Trans.). Soroush Publications. [In Persian].
Yardin, E., Hutchinson, M., Laycock, R., & Spencer, S. (2023). A Chat(GPT) about the future of scientific publishing. *Brain, Behavior, and Immunity, 110*, 152-154. https://doi.org/10.1016/j.bbi.2023.02.022
Zohar, D., & Marshal, I. (2000). *SQ-Spiritual in tellnce Ige, the uitelligence*. Bloombury.